

Vid stadens gräns

**Fornlämning 1984:6592, Rådmannen 2,
Mariefreds socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län.
Arkeologisk förundersökning.**

Nyare tid

Lars Norberg

Vid stadens gräns

**Fornlämning 1984:6592, Rådmannen 2,
Mariefreds socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län.
Arkeologisk förundersökning.**

Nyare tid

Lars Norberg

Sammanfattning

Sörmlands Arkeologi AB utförde i juni år 2025 en arkeologisk förundersökning inom fornlämning L1984:6592 (stadslager), det vill säga Mariefreds historiska stadskärna. Arbetet utfördes med anledning av en planerad nybyggnation inom Rådmannen 2. Fastigheten är belägen inom fornlämningens sydvästra delar, strax innanför gränsen till det fornlämningskyddade området.

Vid förundersökningen påträffades grunden till en stengårdsgård. Vid en jämförelse med 1700-talets grundkartor över Mariefred kan det konstateras att den påträffade mursträckningen överensstämmer med både tomtens och stadens västra begränsning. I en tullkarta från samma århundrade syns ett tullstaket inritat mellan Tullhuset i söder och den så kallade Pihlgatsbommen vid stadens dåvarande norra infart.

Muren, eller tullstaketet, kunde genom förekomster av keramik i form av yngre rödgods, fajans och porslin översiktligt dateras till 1700-talet. Bland stenarna i muren fanns även en del bortslängda sopor i form av enstaka obrända djurben, grönt och ofärgat planglas. Utöver det hittades enstaka handsmidda järnspikar, en märkla av järn samt ett nätsänke av bränd lera.

Uppgifterna från förundersökningen har uppdaterats i Kulturmiljöregistret.

Rapporten laddas ned via
www.sormlandsarkeologi.se

eller beställs från

Sörmlands Arkeologi AB
Tideliussgatan 37
118 69 Stockholm

mail@sormlandsarkeologi.se

Grafisk form och layout: Lars Norberg
Kart- och ritmaterial: Lars Norberg
Omslagsfoto: Runstenen U692 på Oknö i Mälaren.

Upphovsrätt, om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

© Sörmlands Arkeologi AB
Nyköping 2025

Innehåll

Sammanfattning 2

Utgångspunkt 5

Tidigare insatser

Syfte & metod 5

Syfte

Metod

Topografi & kulturmiljö 5

Resultat 8

Områdesbeskrivning

Arkeologisk förundersökning

Datering

Avslutning

Referenser 11

Arkiv

Administrativa uppgifter 11

Bilagor 12

Bilaga 1. Historiska kartor ur Generaltullarrendesocietetens svenska tullatlas

Bilaga 2. Fotodokumentation

Figur 1. Utdrag ur Sverigekartan med förundersökningens belägenhet markerad. Skala 1:1 000 000. Källa: Lantmäteriet.

Utgångspunkt

Sörmlands Arkeologi AB har genomfört en arkeologisk förundersökning inom Rådmannen 2, Strängnäs kommun i Södermanlands län. Insatsen utfördes med anledning av en planerad nybyggnation med tillhörande ledningsdragningar. Markingreppen berörde därmed fornlämning L1984:6592 (stadslager), det vill säga Mariefreds lagskyddade historiska stadskärna (figur 1 & 2).

För att bedöma om eventuella lämningar påverkades av markingreppen fattade Länsstyrelsen i Södermanland beslut om att en arkeologisk förundersökning skulle genomföras (1st dnr 7309-2024). Ansvarig för kostnaden var fastighetsägaren.

Projektledare samt fält- och rapportansvarig var Lars Norberg, arkeolog vid Sörmlands Arkeologi AB. Förundersökningen genomfördes mellan 2025-06-09 och 2025-06-11.

Tidigare undersökningar

Inga arkeologiska åtgärder har tidigare utförts inom fastigheten. Den intilliggande Munkhagsgatan undersöktes i två etapper åren 1986 och 1989. Här påträffades bland annat gatunivåer, en rustbädd och grundmurar daterade till 1600-1700-tal (Persson 1991). Även söder om den aktuella fastigheten, det vill säga inom Rådmannen 3, har en mindre undersökning utförts. Här gjordes dock inga arkeologiska iakttagelser och schaktet innehöll endast anläggningsgrus och sand (Westberg 2013). Se figur 2.

Syfte & metod

Syfte

Syftet med insatsen var att upprätta ett beslutsunderlag inför prövning om tillstånd till ingrepp i fornlämningen. Målet var således att fastställa fornlämningens karaktär, datering, utbredning och komplexitet inom berört området, samt ta tillvara fyndmaterial

Vidare var ambitionen att det inte skulle föreligga några hinder för sökanden att företa det planerade arbetet efter den arkeologiska insatsen. Förundersökningen skulle därför vara så pass omfattande att en fornlämning av enklare karaktär inte krävde fortsatt undersökning.

Metod

I syfte att avgränsa den del av fornlämningen som berördes öppnades berörda ytor med grävmaskin. På grund av det begränsade utrymmet inom tomten öppnades ytorna i etapper. Schakten uppgick till en sammanlagd yta om cirka 154 m², medan schaktdjupet varierade mellan 0,4 och 0,9 meter (figur 3).

Öppnade ytor handrensades, varefter kontexter och schakt dokumenterades genom inmätning med RTK-GPS, samt genom beskrivningar i text och fotografier (figur 3 & bilaga 2).

Efter samråd med Länsstyrelsen i Södermanland (2025-06-10) undersöktes en identifierad lämning, vilken därmed bedöms som dokumenterad och borttagen inom ramen för förundersökningen. Syftet med insatsen var att karakterisera konstruktionen, samt identifiera daterande föremål. De fåtaliga lösfynden tillvartogs ej eftersom de var relativt anonyma till sin karaktär. Ett urval representativa föremål har dock fotograferats (bilaga 2). Inget lämpligt material för daterande analyser identifierades.

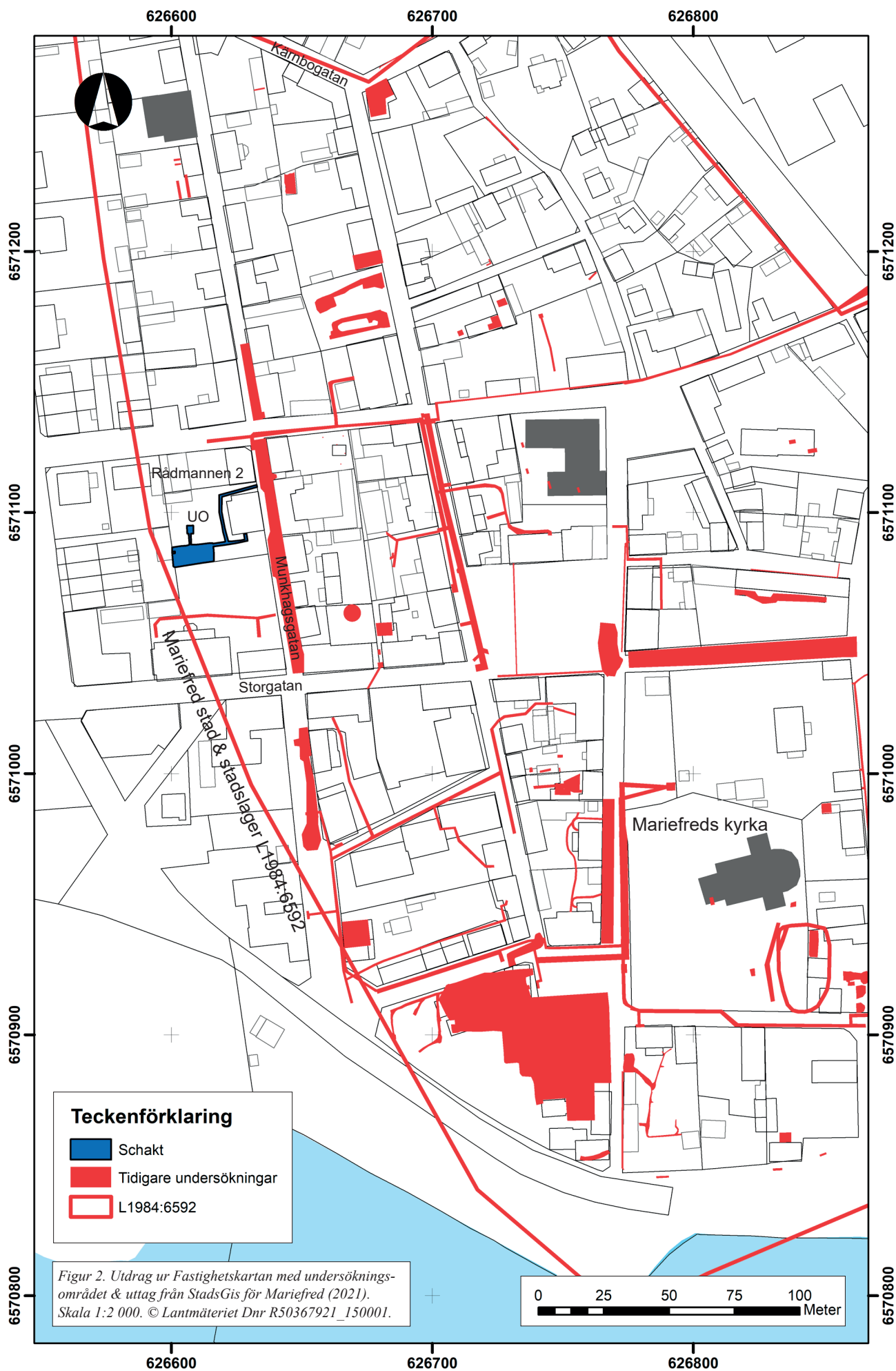
Topografi & kulturmiljö

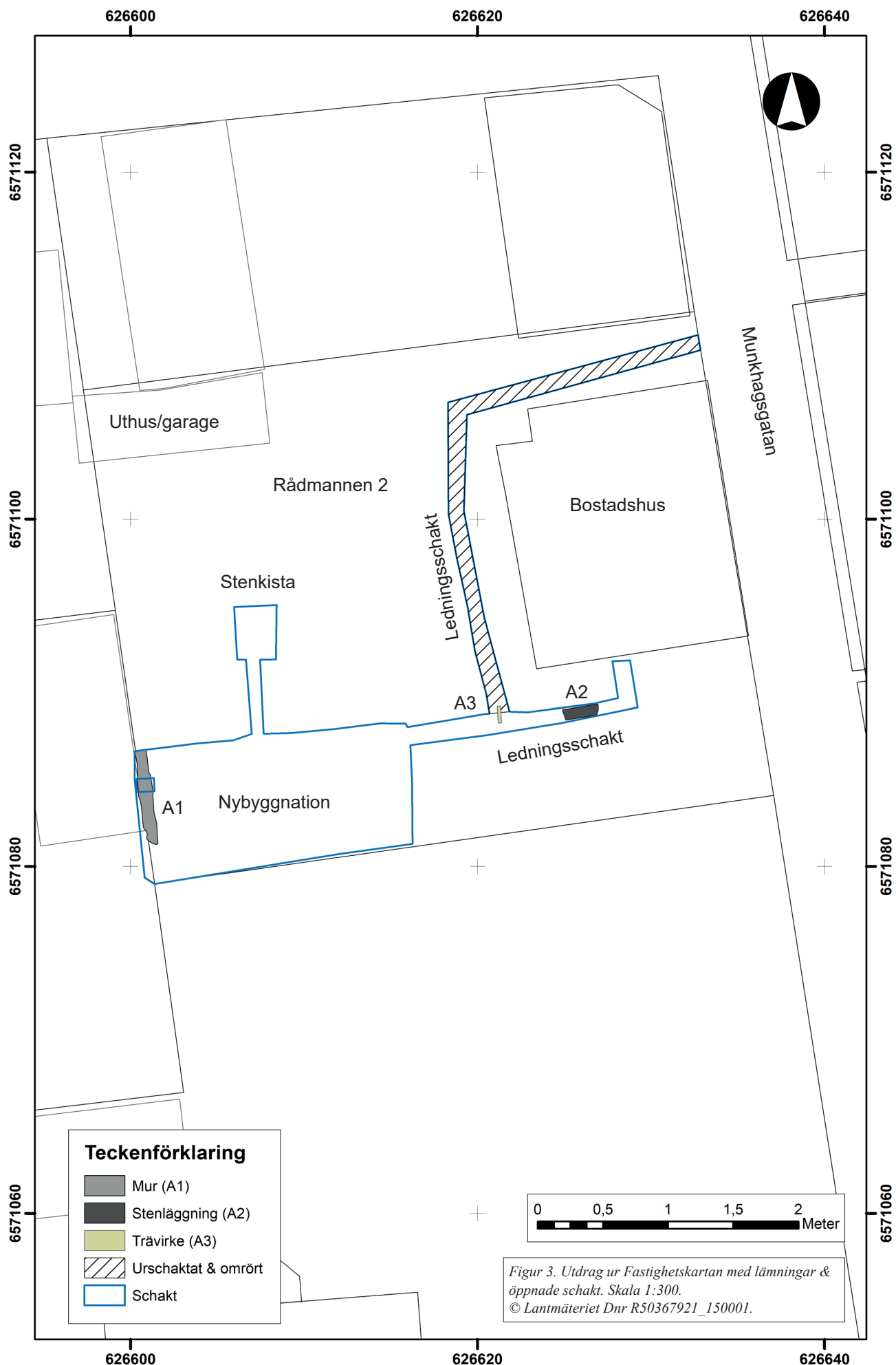
Strax söder om Mariefreds stadskärna ligger Gripsholms slott, en medeltida borganläggning som kan knytas till Bo Jonsson Grip och det sena 1300-talet (Schnell 1970, s. 23). Under senmedeltid innehades borgen av Sten Sture d:ä, vilken år 1493 donerade mark till Kartusianerorden. Klostret döptes till Monasterium Pacis Mariae, vilket också gav staden sitt namn (ibid. s. 29ff & s. 52). Klostret var det sista som etablerades i Sverige innan reformationen och ett av de första som indrogs till Kronan (Clemedson 1989, s. 7). Rivningen i samband med reformationen framstår som grundlig, vilket tolkats som att tegel och annat byggmaterial återanvändes i samband med Gustav Vasas ombyggnad av det närbelägna slottet (Beronius-Jörpeland 1993, s. 28).

Tätorten växte troligen fram först under det sena 1500-talet, något som kan kopplas samman med de omfattande ombyggnationer som utfördes på Gripsholm (Norberg 2016 & 2020). År 1605 utfärdade hertig Karl stadsprivilegier för Mariefred, vilket understryker att platsen dessförinnan bör ha hyst någon form av tätortsbebyggelse (Ahlberg 2005, s. 501). Detta indikeras också av att hertigen gav orten vissa privilegier redan under 1590-talet (Schnell 1970, s. 52).

Under 1600-talet drabbades staden av tre bränder, varav den första på 1630-talet. Troligen brann det igen på 1640-talet och år 1682 förstördes i stort sett hela Mariefred i den mest omfattande branden (Gustafsson 1997, s. 13, Schnell 1970, s. 56ff). Uppgifter visar också att även kyrkan, som uppfördes under åren 1621-1624, skadades svårt vid det tillfället (Westlund 1945, s. 10).

Den äldsta kartan över Mariefred upprättades troligen strax efter 1682 års brand. Gatu- och tomtstrukturen avspeglar i stora drag de senare kartorna, men numreringen av tomterna är annorlunda. Vidare visar kartan att dagens rådhusorg flyttats från sin tidigare belägenhet i anslutning till Kyrkoplan (Gustafson 1997, s. 15f).

Vad gäller 1700-talets kartor står man på fastare grund. Utöver Situations Carta daterad år 1759 (KB akt 42) och en grundkarta från år 1799 (LMM akt nr 04-mar-8), finns ytterligare en odaterad karta upprättad någon gång mellan 1727 och 1760 (KB akt 111). Kartan återfinns i Generaltullarrendesocietetens svenska tullatlas som upprättades under de åren och visar som namnet antyder hur tullsystemet var organiserat i stadsrummet. Det här gäller även 1759 års karta utgiven av samma organisation (bilaga 1).

Rådmanen 2 är belägen i de sydvästra delarna av historiska stadskärnan, det vill längs den västra gränsen till 1700-talets stadsrum. De norra delarna av Rådmanen benämns i 1799 års karta som tomt 31, medan de södra delarna kallades tomt 23 & 24. De sistnämnda gränsade till Storgatan. Här, drygt 40 meter söder om undersökningsområdet låg en av stadens tullportar (KB akt 42). Från tullen i söder till Pihlgatsbommen i norr, då belägen ungefär vid nuvarande Kärnbogatan, finns tullstaket inritade i såväl KB 42 som KB 111. Handstilen i akt 42 är svårläst men texten längs den västra gränsen lyder troligen "*Denna distance är stängd dels med Huus, dels med balckar och giärdesgårdar*" (bilaga 1). I akt 111 återges gränsen med ett klassiskt manér i form av en snedstreckad dubbellinje. Balckar syftar på grövre trä som timmer eller bjälkar, medan giärdesgårdar som bekant kan uppföras av såväl trästörar som stenmaterial.

Resultat

Områdesbeskrivning

Större delen av fastigheten var gräsbevuxen och beväxt med större löv- och enstaka fruktträd. Huvudbyggnaden uppfördes enligt uppgift från fastighetsägaren under 1800-talets slut och är försedd med källare. Grundlägg-

ningen utgörs av en kraftig stenfoot med en meterbred utstickande sockel belägen under mark. I tomtens nordvästra del fanns även ett äldre garage eller uthus.

De planerade ledningsschakten grävdes relativt nära det befintliga bostadshuset där ytorna var grusade i anslutning till entrén och längs den smala infarten mot Munkhagsgatan i nordost. Ytan för nybyggnation var förlagd till tomtens sydvästra del. Här utgjordes tomten av plan trädgårdsmark belägen mellan 2,5 och 3,4 meter över havet (bilaga 2).

Arkeologisk förundersökning

Fältarbetet inleddes med att ytan för nybyggnation och stenkista öppnades (figur 3 & bilaga 2). På grund av det begränsade utrymmet öppnades den stora ytan i två etapper. Därvid kunde uppgrävda massor placeras på de ytor som redan undersökts och saknade arkeologisk information.

Inledningsvis påträffades grunden till en stengårdsgård (A1, figur 3-5). Konstruktionen var i stort sett belägen längs fastighetens västra gräns. Muren, som var upp till 0,9 meter bred, var skadad och nedplockad till sin helhet i söder, medan sträckningen var mer intakt i nordlig riktning. Den kallmurade och ställvis tvåskiktade grundmuren bestod av tätt lagda spräckta och kantiga stenar, cirka 0,2–0,5 meter stora. Utöver det var packningen fylld med småsten och relativt rikliga mängder tegelkross.

Ett knappt meterbrett schakt handgrävdes genom A1 i syfte att undersöka konstruktionen närmare. Stenmaterialet var lagt direkt på den orörda leran (undergrund). Inga spår av ett grävt dike eller liknande underlagrade eller fanns intill muren. Vid rensning och undersökning av stenpackningen påträffades bortslängda sopor i form av enstaka obrända djurben, yngre rödgods, fajans och porslin, grönt och ofärgat planglas, samt brunt buteljglas. Utöver det hittades enstaka hand-

Figur 4. Grunden till Mariefreds tullstaket mot väster (A1). Foto: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

smidda järnspikar, en märkla av järn samt ett nätsänke av bränd lera (bilaga 2). I synnerhet rödgodset var av 1700-talstyp, medan det bruna buteljglaset troligen ska knytas 1800-talet. Inga äldre föremål påträffades.

Utöver enstaka lösfynd av fajans, ett skaft till en kritpipa och enstaka skärvor yngre rödgods saknades lämningar inom den övriga ytan för nybyggnation. Inte heller i schaktet för stenkistan påträffades några lämningar. I båda schakten bestod massorna av trädgårdsjord, lera, gårdsgrus och ställvisa förekomster av ytor som fyllts ut med ren sand.

Därefter öppnades det drygt meterbreda ledningsschaktet strax söder om bostadshuset. Schaktet grävdes genomgående ned till ett djup om 0,6–0,9 meter, det vill säga ned till undergrunden som utgjordes av grå lera. Direkt söder om huvudbyggnaden vidtog grundläggning och frischakt till en bredd om 1,5–2 meter, varefter marken var relativt opåverkad av senare tiders markingrepp. Mestadels utgjordes massorna av trädgårdsjord med inslag av tegelkross, grus och lera ned till undergrunden (grå lera).

I botten påträffades dock en upp till 2 meter bred stenläggning bestående av kantiga och tätt lagda 0,2–0,3 meter stora stenar (A2, figur 3 & bilaga 2). Ovanpå stenläggningen fanns ett decimetertjockt raseringslager bestående av lösa kantiga stenar, en knäckt golvplatta av kalksten samt en del fast kalkbruk. Stenläggningen undersöktes och visade sig vila på grå lera (undergrund). I stenmaterialet påträffades ett par obrända djurben, men inga fynd. Inga spår av grundläggning i form av syllstenar eller likande kunde identifieras. Med ledning av kalkbruket och golvplattan kan stenläggningen möjligen knytas till en byggnad som föregått det befintliga bostadshuset. Cirka tre meter väster om stenläggningen påträffades de helt förmultnade resterna av en cirka meterlång timmerstock nedtryckt i undergrunden (A3).

Ledningsschaktets fortsatta sträckning väster om bostadshuset löpte något närmare huslivet. Här var marken betydligt mer omrörd ned till undergrunden, med utfyllnader av sand, grus och matjord samt raseringsmassor bestående av tegelkross och stenar. Schaktningen avbröts vid bostadshusets nordvästra hörn, vid anslutningspunkten för befintligt avlopp, vilket därefter löper ut i Munkhagsgatan. I raseringsmassorna väster om byggnaden påträffades lösfynd i form av ett skaft till en kritpipa, enstaka skärvor av yngre rödgods, samt ett par skärvor kinesiskt porslin dekorerat med ett fiskmotiv i blått.

Datering

Inget lämpligt organiskt material för daterande analyser påträffades i slutna kontexter. Lösfynd i form av yngre rödgods, tillsammans med ett skaft från kritpipa, samt skärvor av porslin och fajans ger dock en entydig datering av områdets aktiviteter till 1700-talet.

Avslutning

Vid en jämförelse med 1700-talets kartmaterial över Mariefred (se ovan), kan det konstateras att den påträffade mursträckningen överensstämmer med både tomtens och stadens västra begränsning. De daterande lösfynden pekar i kronologisk mening mot samma århundrade. Under 1700-talet vidtog därefter Munkhagsgärdet västerut. Idag utgörs området av Nygatan med flankerande tomter, vilka alltså tillkommit i ett senare skede. Mursträckningen kan givetvis haft flera funktioner, som att hålla betande djur borta från stadsgårdarna, men den primära funktionen har varit ekonomisk och juridisk varför den ska ses som en del av stadens tullstaket. Den här typen av lämningar är mycket ovanliga och frågan är om några tullstaket av sten eller mer förgängliga material daterade till 1700-talet bevarats överhuvudtaget (Berggren 1986, s. 111). Rimligen revs flertalet när systemet med landtullar upphörde (se nedan), och marken behövdes för nya ändamål när städerna expanderade.

Den så kallade *Landtullen* eller *Lilla tullen* infördes enligt riksdagsbeslut år 1622 och avskaffades på riksnivå år 1810. Tullen var en sorts konsumtionsskatt som omfattade införsel av varor till städer, bergslag, marknadsplatser och torg. Vanligen var städerna omgärdade med tullstaket, ofta i form av enkla gårdsgårdar av trä eller sten. Vid infarterna fanns det tullhus, portar eller bommar som såg till att varorna kunde kontrolleras och tull uppbäras (Berggren 1986, s.110f).

Den tidigare nämnda odaterade tullkartan (KB akt 111) är eventuellt något äldre jämfört med 1759 års karta (KB akt 42). Tolkningen baserar sig på att den senare kartan är mer detaljerad, vilket kan ses som att nya funktioner tillkommit jämfört med den situation som redovisas i akt 111. I båda fallen är stadskärnan helt omgärdad med tullstaket med likartad utformning. I den förmodat äldre kartan redovisas Tullen (nr 3) med en intilliggande byggnad strax söder därom. I norr syns den så kallade *Pihlgats Bommen* (nr 4). Vid nr 8 är stadsbryggan utritad, det vill säga *Stadsbroen* (bilaga 1).

I 1759 års karta syns texten *Tullcontoir* intill en tullport vid infarten till Storgatan, i norr kvarstår *Pihlgatsbomen* med en portsymbol. I öster syns Gripsholms Diurgårds Port och nära stadsbryggan syns en byggnad benämnd *Nya Tull Stället* intill texten *Lastage Platz*. Med tanke på belägenheten kan man fråga sig om den sistnämnda fungerade som kontor för förtullningen av de varor som fördes in i staden sjövägen (sjötullen).

Rikets tullbevakning i Mariefred blev dock relativt kortvarig. Redan 1781 gav Kong. Maj:t staden tullbefrielse där intäkterna istället gick till uppförandet av det nya rådhuset. Det här innebar dock inte att tullar i varierande grad fortsatte att uppbäras. Det fick dock till följd att intäkterna från verksamheten stannade i staden (Lundberg 1997, s. 138f).

Referenser

Ahlberg, Nils. 2005. *Stadsgrundningar & planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721*. Institutionen för landskapsplanering Ultuna Uppsala. Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. Diss. Stockholm.

Berggren, Jan. 1986. Lilla tullen, accisen och kvarntullen. I: *Tullverket 1636–1986. En jubileumsbok*. Red. Jan Berggren et al. Generaltullstyrelsen. Stockholm.

Beronius-Jörpeland, Lena. 1993. *Kartusianerklostret*. Kv. Källaren, Mariefred, Södermanland. Arkeologisk undersökning. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1993:53. Stockholm.

Clemedson, Carl-Johan. 1989. *Monasterium Pacis Mariae in Gripszhalm. Jämte uppgifter om andra svenska klostres och klosterträdgårdars öden*. Sörmändska handlingar 48. Nyköping.

Gustafson, Anna-Greta. 1997. Stadsbranden. I: *Fyra stadskvarter i Mariefred. Borgmästaren, Fabrikören, Kantorn, Baderskan*. Anna-Greta Gustafson & Gustav Lundberg. Mariefreds hembygdsförening. Mariefred.

Lundberg, Gustav. 1997. Tullkontor i Mariefred. I: *Fyra stadskvarter i Mariefred. Borgmästaren, Fabrikören, Kantorn, Baderskan*. Red. Anna-Greta Gustafson & Gustav Lundberg. Mariefreds hembygdsförening. Mariefred.

Norberg, Lars. 2016. *Munkhagen*. Fornlämning Mariefred 21:1, Munkhagen 4, Mariefreds stad & socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. Sörmlands Arkeologi AB, 2016:04. Nyköping.

Norberg, Lars. 2020. *Munken*. Munken. L1984:6592 & L1984:7189, Munken 12, Mariefreds socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. Sörmlands Arkeologi AB, Rapport 2020:22. Nyköping.

Persson, Boije. 1991. Munkhagsgatan. Mariefred, fornlämning 21, Södermanland. Arkeologisk förundersökning, 2 etapper. RAÄ UV-Mitt arkivrapport. Stockholm.

Schnell, Ivar. 1970. *Mariefreds stad*. Södermanlands hembygdsförbunds sockenbeskrivning för hembygdsundervisning nr 24. Nyköping.

Westberg, Tomas. 2013. *Medeltid i Mariefred*. Södermanland, Strängnäs kommun, Strängnäs socken, Djurgårdsgatan, Långgatan, Bergholmsgränd & inom fastigheterna Munkhagen 5, Borgmästaren 4 & 7, Råd-

mannen 3, Köpmannen 1, 5 & 7, Garvaren 2, 3 & 5 samt Pedagogen 7. Mariefred 21:1. RAÄ UV Mitt. Rapport 2013:109. Stockholm.

Arkiv

Lantmäteriet, Historiska kartor, Lantmäterimyndighetens arkiv (LMA), Arkivsök.

Akt nr 04-mar-8. Grundkarta, Mariefred, år 1799.

Kungliga biblioteket (KB).

Akt 42. Grundritning öfver Mariefred stad. Odaterad karta, 1700-tal. Elektronisk resurs. Verket som helhet publicerat mellan 1727 och 1760.

Akt 111. Generaltullarrendesocietetens svenska tullatlas. Situations carta ifrån och öfver Mariæfreds stad. Upprättad av Joh. Fr. Ruuth år 1759. Kartografiskt material.

Administrativa uppgifter

Projektnummer Sörmlands Arkeologi AB: 2504

Länsstyrelsens dnr: 7309-2024

Uppdragsnummer: 202500710

Tid för förundersökningen: 2025-06-09–2025-06-11

Personal: Lars Norberg

Kommun: Strängnäs

Socken: Mariefred

Fastighet: Rådmannen 2

Lämningsnr: L1984:6592

Belägenhet: N6571078,984 E626601,374

Koordinatsystem: SWEREF99 TM

Höjdsystem: RH 2000

Undersökningsområde: Ca 154 m²

Inget analogt dokumentationsmaterial utöver rapporten föreligger. Digital dokumentation förvaras i nuläget hos Sörmlands Arkeologi AB. Inga fynd tillvaratogs.

Innen distance är stängd dels med Huus, dels med balckar och giärdesgårdar (se röd markering motstående sida).

Denna distance är stängd dels med Huus, dels med balckar och giärdesgårdar (se röd markering motstående sida).

Bilaga 1

Historiska kartor ur Generaltullarrendesocietetens svenska tullatlas. Pilarna markerar ungefärligt läge för den nu påträffade mursträckningen (A1). Ovan också ett utsnitt med originaltexten från 1759 års karta samt transkribering. Kartorna är ej rektifierade & något beskurna. Källa: KB, akt nr 42 (ovan, odaterad, 1727–1760) & akt 111 (motstående sida, år 1759).

Bilaga 2. Fotodokumentation

Yta för nybyggnation före schaktning. Foto mot sydväst: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

Befintlig byggnad. Ledningsschaktet grävdes mellan buskarna & huslivet. Foto mot nordnordost: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

Befintlig byggnad. Ledningsschaktet grävdes mellan fruktträdet & huslivet. Foto mot nordost: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

Delar av schakt för nybyggnation. Foto mot öster: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

Schakt för stenkista. Foto mot norr: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

Ledningsschaktet söder om befintlig byggnad. Foto mot väster: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

Ledningsschaktet söder om befintlig byggnad med framrensad stenläggning (A2). Foto i lod: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

Ledningsschaktet väster om befintlig byggnad. Foto mot norr: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

Handgrävt schakt genom stengårdsgården (A1). Foto mot väster: Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

Yngre rödgods & grönt planglas. Lars Norberg 2025, Sörmlands Arkeologi AB.

*Yngre rödgods, porslin & skaft till kritpipa
Foto: Lars Norberg 2025, Sörmlands
Arkeologi AB.*

*Brunt buteljglas, fajans, nätsänke, yngre
rödgods & märla. Foto: Lars Norberg 2025,
Sörmlands Arkeologi AB.*

